

Eugen Pavel

LITURGHIERUL ÎN LIMBA ROMÂNĂ (PRIVIRE SINTETICĂ)

Considerat principala carte bisericească de ritual, care aparține celor mai vechi texte creștine de slujbă, *Liturghierul* (gr. λειτουργικόν) cuprinde rânduielile sfințelor liturghii ale ritului bizantin, care se oficiază de către arhieriei și preoții ortodocși, în special duminicile și la sărbători (*Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*, cea mai frecventă, *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare*, care se săvârșește de zece ori pe an, și *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite* a Sfântului Grigorie Dialogul, rezervată Postului Mare), cu unele îndrumări asupra modului și a timpului celebrării lor, la care se adaugă textele și cântările slujbelor premergătoare, precum și diferite rugăciuni. Cartea a fost publicată și cu indicația generică de *Liturghie*, fiind folosită uneori forma de plural. A mai fost denumită și *Slujebnic* sau *Slujelnic*, sub influența slavonă. *Liturghierul* arhieresc, care are denumirea curentă de *Arhieraticon*, cuprinde rânduielile hirotoniei și hirotesiei slujitorilor bisericii¹.

Traducerea liturghiei în limba română în jurul anului 1100, potrivit unei informații interpretate eronat în prefața *Gramaticii române* din 1848 a lui Nicolae Bălășescu, idee acreditată, de fapt, de Andrei Șaguna, dar reiterată și de unii autori contemporani, rămâne, totuși, de domeniul fanteziei². Primul *Liturghier* tipărit în limba română, în 1570, la Brașov, îi aparține diaconului Coresi³. Descoperit și

¹ Pentru dimensiunea teologică și religioasă a cărții a se vedea Badea Cireșanu, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici creștine ortodoxe de Răsărit*, tomul II, București, Tipografia Gutenberg, 1911, p. 388; Petre Vintilescu, *Cartea numită Liturghier*, în „Studii teologice”, XI, 1959, nr. 9–10, p. 507–524; idem, *Liturghierul explicat*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1998; Naphtali Lewis, *Leitourgia and Related Terms*, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 3, 1960, p. 175–184, vol. 6, 1965, p. 227–230; Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, ediția a II-a revăzută și completată, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993, p. 650–653, 661–662.

² Vezi, pentru critica teoriilor, Al. Mareș, *O traducere în limba română din jurul anului 1100?*, în „Contemporanul”, nr. 20 (1853), 14 mai 1982, p. 10; idem, *Scriere și cultură românească veche*, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 33–34.

³ Editat inițial, într-o manieră discutabilă, de Spiridon Câdea (MA, V, 1960, nr. 1–2, p. 70–92), textul a fost restituit filologic și comentat de Al. Mareș, la Editura Academiei, în 1969; pentru o prezentare sintetică a cărții vezi și Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 259–266; idem, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Editura Minerva, 1994, p. 132–140.

LR, LX, nr. 1, p. 127–138, București, 2011

descriș pentru prima oară abia în 1927⁴, singurul exemplar care se mai păstrează (în prezent, în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu) cuprinde numai *Rânduiala dumnezeieștii proscomidii* și *Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*. Apariția cărții se datorează intensificării propagandei calvine în Transilvania, prin care li se impunea preoților români, încă din 1567, „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat și drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obștii”⁵. Decizia tipăririi *Liturghierului* pare să fi fost luată la sinodul „pentru slujba liturghiei”, convocat la Teiuș, în 16 octombrie 1569. Alte izvoare istorice certifică deja apariția sa în anul următor, când „cărțile episcopului valah” erau trimise din Brașov, la 1 septembrie, principelui ardelean de la Alba Iulia. Mai explicit, într-o scrisoare adresată primarului Bistriței, în data de 9 decembrie 1570, de către episcopul calvin Pavel Tordași, sub patronajul căruia se tipărise cartea, se menționează cele două tipărituri românești, *Psaltirea* și *Liturghia*, pe care preoții erau obligați să le cumpere cu ocazia viitorului sinod. Prevalându-se de faptul că este o carte „pur ortodoxă”, P.P. Panaitescu excludea orice influență a Reformei în tipărirea acesteia, pe care o percepea ca o „operă independentă”, în consonanță cu aspirațiile culturale ale societății românești din acel moment⁶. Această teză a fost demontată de I. Gheție, care a făcut o distincție clară între conținutul propriu-zis al cărții și mediul religios în care s-a efectuat traducerea⁷. Conform propagandei calvine, înlocuirea limbii slavone cu româna în oficierea slujbei era un prim pas spre convertire, iar schimbarea ritului tradițional, care întâmpina rezistența clerului, putea fi amânată. Încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, există mărturii documentare privind celebrarea unei liturghii bilingve în Transilvania, într-o formulă mixtă, limitată doar la citirea pericopelor evanghelice și a predicilor în română, pentru a înlesni înțelegerea mesajului scriptural. Data tipăririi cărții, stabilită inițial conjectural, pe baza unor date de natură istorică, a fost fixată, în urma examenului filigranologic, de Al. Mareș, după apariția *Psaltirii*, mai exact între 1 iunie și 31 august 1570, la începutul sau la sfârșitul intervalului, în aproximativ 25–30 de zile, în funcție de volumul relativ mic al tipăririi. În privința sursei traducerii românești, unii cercetători (N. Sulică, P.P. Panaitescu) au presupus că aceasta ar fi tipărirea lui Macarie sau un alt text slavon identic. Menționarea printre sfinți a crailor sârbi Sava și Ștefan Nemanja (călugărul Simeon), atât în versiunea lui Macarie, cât și în cea a lui Coresi, a constituit un detaliu care a fost extrapolat ca un element peremptoriu de filiație. Independența celor

⁴ N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: „Liturghierul” diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570*, Târgu Mureș, 1927.

⁵ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1911, p. 626.

⁶ P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei, 1965, p. 163.

⁷ Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei, 1974, p. 179–180.

două versiuni a fost susținută de S. Cândea și demonstrată, mai apoi, de Al. Mareș, printr-o comparație extinsă între textul coresian, pe de o parte, și textul slavon din ediția lui Macarie, precum și din alte liturghiere manuscrise din secolul al XVI-lea. Supoziția că textul *Liturghierului* ar fi fost tradus în întregime în vederea tipăririi, și nu doar în varianta parțială în care a apărut⁸, a fost respinsă de Al. Mareș, prin invocarea unor piese liturgice care se găsesc în forme identice în tipărituri coresiene anterioare, respectiv în *Catehism* și în *Molitvenic*. Traducerea doar a celei mai uzitate liturghii, cu preluarea unor rugăciuni și a unor psalmi deja publicați, denotă o lucrare încropită în mod precipitat. Sunt pertinente, în aceeași măsură, observațiile sale privind calitatea precară a traducerii, efectuată, probabil, în grabă, cu puțin timp înaintea imprimării, precum și existența a două straturi de limbă: unul al traducătorului prezumtiv, mai slab reprezentat, localizabil în zona Banat-Hunedoara și în centrul Transilvaniei, și altul al tipografului-revizor, localizabil în Muntenia și sud-estul Transilvaniei.

Ecoul pe care l-a avut ediția lui Coresi comportă câteva comentarii. A fost, oare, această apariție singulară în spiritul veacului sau a fost doar o tentativă temerară, fără răsunet? Deși sunt indicii că s-a epuizat mai repede decât celelalte tipărituri coresiene, nu putem ști în ce măsură a fost utilizată efectiv în cadrul oficiului divin. Este cunoscută doar o singură copie, indirectă, după versiunea din 1570, și anume cea executată de către popa Urs din Cotiglet (Bihor), aflată împreună cu un *Molitvenic* datat ante 1695 (BAR, ms. rom. 4151). Această prelucrare destul de târzie poate sugera, într-adevăr, faptul că au circulat mai multe copii descinse din tipăritura brașoveană. Cea dintâi traducere a *Liturghierului* nu a avut totuși impactul scontat. Reticența preoților față de înlocuirea limbii liturgice s-a prelungit însă și în secolul al XVII-lea, întrucât, în 1640, superintendentul calvin de la Bălgrad, Ștefan Geleji Katona, îi pretindea candidatului la scaunul mitropolitan „să interzică preoților de sub ascultarea sa predicarea în limbi străine și să le poruncească de a săvârși orice slujbă dumnezeiască înaintea obștei țărănești în limba lor, adică românește”⁹. O altă tipăritură izolată, *Slujebnicul* slavon de la Mănăstirea Dealul, din 1646, ar putea fi chiar reflexul unei desprinderi mai greoaie de rigorile tradiției. Între hotărârile adoptate la sinoadele convocate, în 1675, de mitropolitul Sava Brancovici figurează și o recomandare, aparent în contradicție cu spiritul său antireformist, ca slujba „să se vestească în limba noastră, rumânește, carele ne-am născut, ca să înțeleagă toți creștinii”¹⁰. Mai mult, în canonul 8 al soborului, se instituia o prevedere drastică: „Popii carii nu să nevoiesc cu rumânie, ce tot cu sârbie, unii ca aceia și lor făcu-și de cătră Dumnezeu pedeapsă și de cătră poporani urâciune și

⁸ Cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 162.

⁹ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599–1699, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1940, p. 207.

¹⁰ Tim. Cipariu, *Acte și fragmente latine românești*, Blaj, Tipariul Semin. Diecesan, 1855, p. 148.

săborului scădere, aceia cu un cuvânt să să oprească din popie”¹¹. S-a opinat, de asemenea, că, încă din timpul lui Vasile Lupu și Matei Basarab, în cadrul slujbei graiul românesc era „introdus de fapt, nu mai era trebuință de vreo decretare, mai ales că nime nu se opunea la aceasta”¹². În pofida acestei tendințe tot mai evidente, conservatorismul clerului părea mai greu de dislocat. A.D. Xenopol explica această atitudine refractară prin faptul că un proces înnoitor de o asemenea profunzime era încă privit ca „o decădere din sfințenia vremurilor vechi, ca o îndepărtare de dumnezeire, deprinsă până atunci a asculta rugăciunile muritorilor în limba sfântă a slavonismului și nu în cea profană și slujind la nevoile zilnice, limba română”¹³.

Vor trece mai bine de o sută de ani de la *Liturghierul* lui Coresi până la tipărirea unei noi ediții în limba română. Cel care își va asuma rolul de promotor al naționalizării cultului religios din Moldova va fi mitropolitul Dosoftei. El traduce și tipărește la Iași, în 1679, „cu multă osârdie, să-nțăleagă toți spăseniia lui Dumnedzău, cu întreg înțăles”, *Dumnedzăiasca Liturghie*¹⁴. Publicarea cărții făcea parte dintr-un program mai larg, bine conceput. Din aceleași rațiuni ale accesului cât mai larg și ale „înțelesului” cuvântului divin, el va publica și alte cărți de slujbă în limba română, precum *Psaltirea de-nțăles* (*Psaltirea* slavo-română), în 1680, și *Molitvănicul de-nțăles*, în 1681. În prologul intitulat *Cuvânt depreună cătră toată semințiia rumânească*, alcătuit după schema celui din *Cazania* lui Varlaam, din 1643, Dosoftei își motivează acțiunea sa novatoare prin dorința mărturisită ca „să-nțăleagă toți carii nu-nțăleg sârbeaște sau elineaste”. Într-o notiță cu întrebări și răspunsuri din finalul predosloviei (cu text alternativ în slavonă, în greacă cu litere chirilice și în română), el face un elocvent paralelism cu substrat dogmatic, citând, în acest sens, argumentele unui mare canonist din secolul al XII-lea, Theodoros Valsamon, patriarhul Antiohiei, în legătură cu obligativitatea limbii grecești în slujba bisericească, în care se arată că aceia ce „vor fi de elineasca limbă cu totul nepartnici, pre limba sa slujască Svânta Liturghie”. Același text este reluat într-un apendice de la sfârșitul *Parimiilor*, numai în limba greacă cu litere chirilice, având titlul în română: *Mărturie cum că nu iaste oprit a să cânta liturghie rumâneaste*. Un exemplar complet care conține acest text se află în biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj, iar un alt exemplar fusese semnalat de episcopul Melchisedec, în 1883, în biblioteca mănăstirii Putna. Ediția din 1679 cuprinde numai *Proscomidia*, urmată de cele trei liturghii constantinopolitane traduse din limba greacă, la care se adaugă: *Molitva colivelor*, *La Paști*, *molitva*

¹¹ *Ibidem*, p. 149–150; vezi și I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți, Tipografia lui R. Eckhardt, 1897, p. 23.

¹² I.G. Sbiera, *op. cit.*, p. 20.

¹³ Introducerea limbii române în biserică pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu (1633–1654), în „Arhiva”, II, 1890–1891, nr. 7, p. 411.

¹⁴ Editată de N.A. Ursu sub egida Mitropoliei Moldovei și Sucevei în 1980. Vezi și I. Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de Mitropolitul Dosoftei (1679–1979)*, în „Glasul bisericii”, XXXVIII, 1979, nr. 9–10, p. 995–1015.

cărnii, *Ș-alta la Paști, Molitva cea mare de la duhovnic, ucenicilor de ispovadă și Molitve de iertat a tot blăstăm și afurisanie omului răpăosat* (în colontitlu: *Molitva de furisanie*). Ediția a doua, care apare tot la Iași, în 1683, este însoțită de nouă confirmare canonică din partea Bisericii Orientale, de data aceasta prin încuviințarea patriarhului Alexandriei. Cartea conține o gamă mai diversă de piese liturgice și rugăciuni, față de cele din ediția princeps, cu următoarele titluri: *Rândul la svințitul antimiselor, Molitva celor ce-ș aduc dar la svânta beseaică den fruntea poamelor, Molitvă la area cea cu pâine, Molitvă la culesul viilor, Molitvă la blagoslovenia vinului în cramă sau în pivniță sau la beseaică ce-ș duce creștinul vin nou, Slujba Vecerniei, Diaconiile Utrăniiei, Rânduiala Bdeniei, scoasă din izvoadele ceale vechi grecești, Rânduiala Polunoșniței, Văglașeniile la Paști, Molitve la Svânta Priceștenie, Molitvă la blagoslovitul mătășoarelor*. Sunt inserate și două texte patristice și postpatristice reprezentative: *Cazanie la Gioi mari a dintru svinți părintele nostru Ioan, arhiepiscopul de Țarigrad, Rostul de Aur și o Rugă pentru creștinătate a Svântului Calist, patriarhul de Țarigrad*. Unele rugăciuni, printre care și *Cazanie la Gioi mari*, sunt preluate din *Molitvănicul de-nțales*. Doar *Otpusturile praznicilor celor domnești și Otpusturile preste săptămână* sunt reproduse integral în slavonă. În ediția a doua sunt omise textele *La Paști, molitva cărnii și Molitve de iertat a tot blăstăm și afurisanie omului răpăosat*¹⁵. Traducerea lui Dosoftei este, totodată, și expresia unei mutații de factură sursologică. Dacă la baza *Liturghierului* coresian s-a aflat o versiune slavonă, edițiile mitropolitului moldovean se revendică, după cum am văzut, de la izvoare grecești, fiind recunosibile unele influențe ale *Diataxei* lui Filotei IV, care se puteau exercita însă și prin filieră slavonă¹⁶.

Tot în 1679, în același an cu prima ediție a lui Dosoftei, în Bihor era copiat un *Liturghier*, de către popa Pătru din Tinăud, într-o versiune diferită de cea a mitropolitului moldovean¹⁷. Aceluiași copist i-a mai fost atribuit de către Florian Dudaș¹⁸ și un alt *Liturghier* scris în acest răstimp, care nu îi aparține însă acestuia, ci probabil lui popa Lup din Tetișu (Sălaj), al cărui nume apare în însemnări (BCU Cluj, ms. 2482). Textul prezintă unele convergențe cu cel al lui Dosoftei, dar și multe deosebiri. Alte copii manuscrise fuseseră realizate în Țara Zarandului, printre care cele ale lui Alexandru Dumitrașcu Bălgrădeanul, din 1675, și ale lui Lazăr diacul din Brad, în 1683, ambele păstrate în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu (ms. 18 și, respectiv, 19). Au mai fost semnalate un *Slujebnic*, aflat în Muzeul Britanic din Londra, tradus de Mihail Moxalie, autorul *Cronografului* din

¹⁵ Din prima ediție se mai păstrează trei exemplare la Biblioteca Academiei Române și un exemplar la Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj. Din cea de-a doua ediție, un exemplar se află la Biblioteca Academiei Române, iar altul la Biblioteca Națională.

¹⁶ Vezi Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, ed. cit., p. 27.

¹⁷ Vezi Gh. Ciuhandu, *Vechi urme de cultură românească în Bihor*, în „Cele trei Crișuri”, I, nr. 8, 15 septembrie 1920, p. 20–26; Atanasie Popa, *Un cărturar bihorean din secolul XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, XX, 1969, p. 194.

¹⁸ *Manuscrise românești medievale din Crișana*, Timișoara, Editura Facla, 1986, p. 195.

1620, și o *Liturghie a Sfântului Vasile cel Mare*, în greacă și română, scrisă în 1683 de Mihail logofăt din Țara Românească, existentă în Biblioteca Metocului Sf. Mormânt din Istanbul¹⁹.

Demersul lui Dosoftei nu a condus însă la adoptarea efectivă a limbii române în cadrul serviciului liturgic. După un an de la apariția tipăriturii de la Iași, gestul iconoclast al mitropolitului moldovean va fi indirect amendat de Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, care va edita la București *Svânta și dumnezeiasca Liturghie*, cu textul slavon și numai tipicul tradus în română, cu motivația că „liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta nice am vrut, nice am cutezat”. În aceeași formă încorsetată de tradiție va fi reeditată *Sfânta și dumnezeiasca Liturghie* la Buzău, în 1702, și la Iași, în 1715, cu o sporire însă a numărului de rugăciuni în limba română, pe aceeași linie înscriindu-se și *Liturghia Sfântului Ioan Zlatoust*, tipărită la Rădăuți, în 1745. Introducerea și generalizarea limbii naționale în biserică avea încă oponenți în mediile clericale românești. În îndreptarul dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care arhiepiscopul ardelean Atanasie Anghel îl va semna, în 1698, cu prilejul hirotonirii sale de la București, i se recomandă în mod expres ca „slujba de toate zilele să te nevoiești cu de-adinsul să citească toate pre limba slovenească sau elinească, iar nu rumânească sau într-alt chip”, însă i se permitea, în continuare, ca „Sfânta Evanghelie la leturghie să pui să citească au slovenească, au rumânească”²⁰. Dacă pentru traducerea cărților de lectură bisericească se manifesta o toleranță mai mare, chiar o implicare efectivă, ca în cazul mitropolitului Varlaam, cea a cărților de slujbă era încă îngrădită de oficialitățile ortodoxe, sau cel puțin privită „cu rezervă și neîncredere”²¹. Sunt edificatoare manuscrisele bilingve sau trilingve elaborate în această perioadă de tranziție, printre care *Slujebnicul* slavo-greco-român al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei (BAR, ms. rom. 1790), un *Slujebnic* slavon, grecesc și românesc (BAR, filiala Cluj, ms. rom. 1216), precum și câteva liturghiere slavo-române (BAR, ms. rom. 1365, ms. sl. 794), care prezintă nu numai tipicul tradus în română, ci și *Crezul* și unele rugăciuni²². Același gen de bilingvism se perpetua, așadar, în biserică românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, ceea ce indică o cantonare într-un anumit „hibridism liturgic”²³. Menținerea limbilor considerate sacre în oficierea slujbei era percepută și ca o reacție în fața propagandei calvine sau catolice. Nu poate fi ignorată nici dificultatea transpunerii și adaptării cântărilor Sfintei Liturghii, impas pe care îl vor

¹⁹ Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1986, p. 236, 251.

²⁰ *Mitropolia Ungro-Valachiei. Condica sântă*, publicată după original de arhiepiscopul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, 1886, p. 82; vezi și T. Cipariu, *op. cit.*, p. 243–244.

²¹ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 222; vezi și I. Gheție, Al. Mareș, *Originile*, *op. cit.*, p. 55–58.

²² Violeta Barbu, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni românești ale „Simbolului credinței” (1650–1713)*, în LR, XL, 1991, nr. 1–2, p. 27.

²³ Cyrille Korolevskij, *Liturgie en langue vivante: Orient et Occident*, Paris, Éditions du Cerf, 1955, p. 68.

resimți traducătorii și în cazul altor cărți de ritual (*Catavasier, Octoih, Minei, Triod*). Dincolo de aceste opreliști formale, în Transilvania și în Banat vor fi executate, între anii 1695–1706, mai multe copii ale *Liturghierului* de către Vasile Sturdze Moldoveanul, urmat și de alți copiiști, printre care dascălul Vășii din Șcheii Brașovului, dascălul Gheorghe din Vima Turzii, popa Niculae din Cigmău (Hunedoara) sau diacul Ștefan din Bociu (Cluj), texte care se distanțează, în mare măsură, față de versiunea lui Dosoftei.

Rolul de a definitiva acest proces i-a revenit mitropolitului Antim Ivireanul, considerat creatorul limbii noastre liturgice, care va publica o nouă versiune a *Liturghierului* în limba română, prin care „slavona era gonită din ultimul ei adăpost”²⁴. S-au avansat însă ipoteze, deloc hazardate, privind atribuțiile restrânse ale lui Antim Ivireanul, care s-ar fi limitat doar la editarea textului, iar traducerea propriu-zisă, rămasă într-un cvasianonimat, i-ar fi aparținut lui Damaschin, ajuns apoi episcop al Buzăului și, respectiv, al Râmnicului²⁵. Cu toate că admitea calitatea sa de „săvârșitor” al cărților sfinte, N. Iorga era contrariat de faptul că Damaschin „s-a învoit ca lucrările sale să treacă supt alt nume, ca pe vremurile când era numai un «dascăl»”²⁶. Pornind de la aceste premise, nu ar fi deci forțat să presupunem că declinarea paternității putea fi chiar prețul plătit de traducător pentru accederea la demnitatea arhierescă. Abia mai târziu, în 1778, în prefața *Mineiului pe noiembrie*, episcopul Chesarie al Râmnicului recunoștea, cu probitate, acea „desăvârșită podoabă” pe care Damaschin o conferise atâtor scrieri rămase nepublicate în urma sa. Este curios faptul că această primă ediție nu a apărut ca o tipăritură autonomă, ci a fost inclusă în cadrul unui *Evhologhion*, imprimat de Mihai Iștvanovici, la Râmnic, în 1706. Precizăm că exemplarul complet de la Biblioteca Academiei Române prezintă cele două cărți legate separat, în două volume, însă cu aceeași foaie de titlu repetată, pe când un exemplar de la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj le păstrează în colligat, așa cum credem că au fost imprimate inițial. De altfel, în vechile codice, Liturgia era încorporată în *Evhologhiu*, modalitate care s-a păstrat multă vreme²⁷. Este posibil ca acest subterfugiu editorial să fi fost ales tocmai pentru a masca tipărirea *Liturghierului* în limba română. În vremea lui Constantin Brâncoveanu, slujba se efectua încă în limba slavonă, iar utilizarea limbii române era privită deseori ca un abuz religios. Dovadă sunt relatările lui Del Chiaro, care rememora, în 1718, faptul că „în unele biserici se slujește și în limba valahă și, la surprinderea mea, de față cu unii boieri, mi s-a răspuns că această inovație a fost introdusă în timpul din urmă”²⁸. În cuprinsul celei

²⁴ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II. *De la 1688 la 1780*, ediția a II-a revăzută și larg întregită, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1926, p. 85.

²⁵ Vezi Alex. Lapedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în „Convorbiri literare”, XL, 1906, nr. 6–8, p. 563–581; Barbu Teodorescu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în MO, XII, 1960, nr. 9–12, p. 635–636.

²⁶ *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Ministerului de Culte, 1930, p. 101.

²⁷ Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, p. 19.

²⁸ Anton-Maria Del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, traducere de S. Cris-Cristian, Iași, Editura Tehnopres, 2005, p. 63.

dintâi secțiunii a tipăriturii din 1706 apar cele trei formulare ale *Liturghiei*, urmate de *Otpusturile praznicelor celor domnești ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie*, *Otpusturile preste săptămână ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie* și *Văzglașeniile în zioa Sfințelor Paști la canon după fieștecare peasnă*. Textul primei ediții a lui Antim Ivireanul, care prefigurează prototipul *Liturghierului* din biserica noastră, înrudit, evident, în unele porțiuni, și cu textul lui Dosoftei, va fi reluat într-un volum distinct, cu titlul *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, apărut, la Târgoviște, în 1713. Reeditările ulterioare²⁹ de la București și Râmnic vor urma cu fidelitate acest model, care se va impune și în cadrul edițiilor scoase la Iași și la Blaj, în jurul anului 1750, moment care consfințește cea dintâi încercare de unificare a limbii române literare³⁰. Potrivit cronicii moldovenești a lui Ienache Cogălniceanu (sau Pseudo-Enache Kogălniceanu), oficierea slujbei în română a fost impulsionată de Constantin Mavrocordat, în cursul celei de-a doua domnii, între 1741–1743, după ce își încheiase cea de-a treia domnie în Muntenia, el dispunând să se aducă „cărți pi-nțales din Țara Românească, căci în Moldova nu să afla Evanghelii, Apostole și Leturghii, dând poroncă mitropolitul aceste cărți să le cetească pe-nțales pe la bisărici, mai poroncind domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fieștecare la eparhia lui, ca să să tipărească cărți pe înțales”³¹. Adoptarea fără rezerve a traducerii muntenești și, implicit, a normei literare pe care o promova a fost un act deliberat, care avea acceptul unor înalte fețe bisericești, respectiv a mitropolitului Iacob Putneanu, în Moldova, și a lui Petru Pavel Aaron, în Transilvania. În același timp, nici rolul tipografilor râmniceni veniți la Blaj nu poate fi neglijat în această privință, acțiunea de retipărire având, probabil, și resorturi de natură comercială.

În fine, ediția pe care o va îngriji mitropolitul Veniamin Costache, publicată la Iași, în 1818, în două tiraje³², marchează ultima fază în desăvârșirea acestui prototip³³ al *Liturghierului*, sub aspectul stabilirii textului de bază, urmat îndeaproape până în zilele noastre. Cărturarul moldovean restructurează discursul liturgic, realizând, totodată, o modernizare masivă sub aspect lexical³⁴. El constată că în editările anterioare s-au strecurat „nu puține sminteale în cuvinte”, ceea ce îl

²⁹ A se vedea edițiile: *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, 1729, 1741, 1746, 1747, 1780; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Râmnic, 1733, 1747, 1759, 1767, 1787, 1813, 1817; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747; *Liturghie*, Iași, 1759, 1794; *Dumnezeieștle Liturghii*, Blaj, 1756, 1775, 1807; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Buzău, 1768; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1797; *Sfânta și dumnezeiasca Liturghie*, Sibiu, 1798; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Sibiu, 1807, 1809, 1814, 1827.

³⁰ Vezi Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei, 1975, p. 389–390, 407.

³¹ *Cronici moldovenești*. Pseudo-Enache Kogălniceanu, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, p. 16.

³² *Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818.

³³ Petre Vintilescu, *art. cit.*, p. 524; idem, *Liturghierul explicat*, p. 28; în legătură cu versiunile *Liturghierului* românesc vezi și Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de S. Jean Chrysostome*, în *Χρυσόστομικά*, Roma, Libreria Pontificia di F. Pustet, 1908, p. 731–769.

³⁴ Vezi și Scarlat Porcescu, *Limba română literară în opera Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *MMS*, XLIII, 1967, nr. 1–2, p. 165–174.

determină să supună textul unei revizii radicale, printr-o colaționare cu sursele primare, după cum declară în prefață: „...și am alăturat izvodul acel vechiu cu acel elino-grecesc și slaveno-rusesc și am văzut multă nepotrivire pre la multe locuri, atât în cuvinte, cât și în învățăturile ce sânt așezate printr-însa”. Mitropolitul pledează, astfel, pentru înlocuirea, pe scară largă, a cuvintelor de origine slavă prin corespondentele lor de origine latină, precum *agneț* cu *pâine*, *blagoslovit* cu *binecuvântat*, *cădire* cu *tămâiare*, *dveră* cu *ușă*, *molitvă* cu *rugăciune*, *prestol* cu *masă*, *vohod* cu *întrare*. Ideile sale privind „latinizarea” textului vor fi amplificate în prefața-pastorală a noii ediții a *Dumnezeieștilor Liturghii* din 1834.

Vom pune, în încheiere, în paralel câteva pasaje din *Rânduiala Vecerniei celei mari* (denumită în toate tipăriturile, până la cea din 1818, *Rânduiala Bdeniei*), precum și din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești* din *Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*, fragmente sugestive pentru stadiile parcurse în consolidarea tipicului celebrării serviciului liturgic, concomitent cu acceptarea unei norme literare supradialectale. Constatăm că structurarea *Liturghierului* urmează, sub aspect compozițional, câteva modele care s-au impus în evoluția sa: cel coresian, apoi cel elaborat de Dosoftei, cu o paletă mai diversificată a pieselor liturgice auxiliare, după care câștigă teren modelul muntean, constituit în primele decenii ale secolului al XVIII-lea pe coordonatele Râmnic–Târgoviște–București. Cel din urmă se impune la un moment dat, fără rezerve, și în celelalte două zone dialectale, Moldova și Transilvania, unde limba formularelor liturgice este reprodusă aproape mecanic de la un text la altul. Este sesizabilă, pe de altă parte, mai ales în *Rânduiala Bdeniei*, o anumită influență pe care traducerea lui Dosoftei a exercitat-o, în secolul următor, asupra textului muntean. Reformarea rânduielelor liturgice, ca și a limbajului de către Veniamin Costache este profundă, în multe privințe, normele moldovenești fiind înlocuite, cu mici concesii de ordin fonetic, de cele muntenești. Substituirile lexicale enunțate și operate de către cărturar în ediția sa din 1818 s-au transmis, în mod firesc, până la nivelul textului liturgic actual³⁵, diferențierile care mai apar fiind restrânse (*aprinzătorul de candelă – paracliserul*, *gătește – pregătește*, *făclie – lumânare*, *zălojim – încredințăm*, *cumineca – împărțășim*). Întâlnim în fragmentele prezentate și o excepție semnificativă, respectiv o similitudine între textul lui Coresi și cel contemporan, reflectată prin sintagma *cuget curat* din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești*, cu alte corespondențe la ceilalți autori: *curată-mpreună știință* (Dosoftei), *curată cunoștință* (Antim Ivireanul), *curată știință* (Veniamin Costache)³⁶. Limbajul liturgic a parcurs, așadar, o perioadă de acumulări și decantări, care coincide cu însăși dezvoltarea limbii române literare.

³⁵ Am luat ca termen de comparație textul *Liturghierului* apărut în 1987 la Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

³⁶ Cf., în același context, formele: *curată știință* (edițiile *Liturghiilor*, Buzău, 1835 și Mănăstirea Neamț, 1860), *curată cunoștință* (București, 1855), *curată conștiință* (București, 1887 și 1895, Sibiu, 1902, Blaj, 1905); pentru *conștiință curată* optează și Petre Vintilescu (*Contribuții la revizuirea Liturghierului român. Proscomidia. Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*. Studiu și text, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1931, p. 140); forma *curat cuget / cuget curat* se generalizează însă în edițiile moderne; într-o relectură a discursului liturgic, Bartolomeu Anania înclină tot pentru sintagma

*Rânduiala Vecerniei celei mari
(adică privegherea de toată noaptea și Utrenia Învierii)*

„După ce apune soarele, trecând puținea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sveaștnice aprinde sveaștnicele și pune sveaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul mărg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, facă metanie la locul lui. Și mărg de să-nchină înaintea icoanei lui Hristos, 3(*ști*), și o sărută. Așijderea și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari, 1(*ști*), și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul petrahirul pre sine și felonul și, luând cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și dzăce Molitva tămâiei, în taină”.

(Dosoftei, *Liturghie*, Iași, 1683, f. 65^r-65^v)

„După ce apune soarele, trecând puținea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sfeaștnice aprinde sfeaștnicele și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, fac metanie la locul lui. Și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul epitrahilul spre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Evhologhion cu Liturghie*, Râmnic, 1706, p. 1-2)

„După ce apune soarele, trecând puținea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 1-2)

„După ce apune soarele, trecând puținea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, p. 1-2)

„După ce apune soarele, trecând puținea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui

cuget curat (Cartea deschisă a Împărăției. O însoțire liturgică pentru preoți și mireni, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, p. 218); în legătură cu lexicalizarea conceptului „conștiință” în vechile traduceri religioase românești, a se vedea și Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 372-379.

Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacetii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadealnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747, p. 1–2)

„După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde luminile și pune în sfeașnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa, fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacetii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luând cădealnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Dumnezeieștile Liturghii*, Blaj, 1756, p. 1–2)

„După apusul soarelui puțin trecând, merge aprinzătorul de candelă și face metanie la cel mai mare. Deci iasă și loveaște în clopotul cel mare (sau în toaca cea mare), nu-i degrab, cetind «Fericiți cei fără prihană» sau Psalmul 50, linișor, de 12 ori. Și, după aceea, întră și aprinde candelile și gătește cadilnița. Și așa, iarăși iasă și loveaște în toate clopotele. Și, întorcându-să în bisearică, aprinde o făclie în sfeașnic și-l pune în preajma ușilor celor împărătești. Apoi face metanie preotului al căruia iaste rândul, iar preotul, sculându-să, face metanie la cel mai mare. Și, mergând, face 3 închinăciuni înaintea Sfintelor Uși și la amândouă stranele, iară frații șad toți. Și, întrând în Sfântul Oltariu, pune pre sineș epitrahilul, sărutând crucea ce iaste deasupra lui și, luând cadilnița și stând înaintea Sfintei Mease, pune tămâie și ceteaște Rugăciunea tămâiei, în taină”.

(*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. [2]^v–[3]^f)

Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești

„[Ț]ie punem viața noastră toată și nădejdea, de oameni Iubitoriu, Despuietoriu, rugămu-Ți-ne și cearem și cucerimu-ne: Podobește noi a ne împreuna cu a ceriului Tău și înfricoșat Ascuns, ceastă sfinție și sufletească masă, cu cug[e]t curat, în lăsarea păcatelor, iertare greșalelor, întru Duhul Sfânt împreunare, în dobânda împărăției ceriului, nu întru pâra sau într[u] osândă”.

(Coresi, *Liturgierul*, Brașov, 1570, f. 35^f)

„Ție depunem viața noastră toată și nedeajdea, Despuietoriule, Om iubitoriule, și cucerim și ne rugăm și ne suplecăm: Spodobește-ne să ne priceștuim de cereștile Tale și strașnice Taine din această svințită și sufletească masă, cu curată-mpreună știință, în iertare păcatelor, în iertăciune greșalelor, în de Duhul cel Svânt însoțăciune, în dempărăția ceriului însoțare, în cutedzarea cea cătră Svinția Ta, nu în giudecare, nice în osândire”.

(Dosoței, *Dumnezăiasca Liturgie*, Iași, 1679, f. 28^v–29^f)

„Înaintea Ta punem toată viața și nădejdea noastră, Stăpâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cucerim: Învrednicește-ne pre noi să ne împreunăm cu cereștile Tale și înfricoșatele Taini ale aceștii sfinte și duhovnicești

mease, cu curată cunoștință, spre lăsarea păcatelor, spre iertarea greșalelor, spre împreunarea cu Sfântul Duh, spre moștenirea împărăției cerești, spre îndrăznirea cea către Tine, nu spre judecată sau spre osândă”.

(*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 100)

„Ție zălojim toată viața noastră și nedejdea, Stăpâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cucerim: Învredniceaște-ne pre noi a ne cumineca cu cereștile Tale și înfricoșatele Taine ale aceștii sfințite și duhovnicești masă, cu curată știință, spre lăsarea păcatelor, spre iertarea greșalelor, spre împărtășirea Sfântului Duh, spre moștenirea împărăției ceriurilor, spre îndrăznirea cea către Tine, nu spre judecată sau spre osândă”.

(*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. 54^f)

THE LITURGIKON IN ROMANIAN LANGUAGE (A SYNTHETIC PERSPECTIVE)

(Abstract)

The author sets forth a retrospective view on the translations of the *Liturgikon* in Romanian language, the analysis encompassing the period beginning with the second half of the 16th century until the first decades of the 19th century. The study focuses on the specific manner in which the main religious book of ritual has imposed itself in the liturgical service. The replacement of the Slavonic language with the Romanian in the celebration of the religious service, done under the pressure of the Calvin propaganda, has been regarded as a first step towards conversion, so that the change of the traditional rite has been confronted at first with the opposition of the clergymen. There is serious proof regarding the celebration, throughout this period, of a bilingual liturgical service, in a mixed formula, limited to the reading of the Evangelical pericopes and of the preaches in Romanian. This type of liturgical hybridity has perpetuated itself, through the printing of some *Slavonic-Romanian Liturgikons*, until the middle of the 18th century. The study emphasizes that the structure of the Romanian liturgikon takes after certain patterns that have been imposed in the course of its evolution: the one printed by Coresi, in 1570, then the one elaborated by Dosoftei, in two editions, in 1679 and in 1683, and afterwards the pattern used in the Southern part of Romania, namely in *The Euchologion with Liturgikon* of Râmnic, in 1706, and the edition of Târgoviște, in 1713. These texts were edited by the metropolitan Antim Ivireanul, considered the creator of the Romanian liturgical language. The later editions are dependent on this very pattern, which was to be followed in a rather mechanical manner in the printings made in Moldavia and Transylvania as well, around the year 1750. This moment stands up for the important acknowledgement of the unification of the Romanian literary language. The edition published by the metropolitan Veniamin Costache at Jassy, in 1818, marks the last stage in the accomplishment of the Romanian Liturgikon prototype, which has been closely followed up to the present day.

Cuvinte-cheie: înlocuirea limbii slavone, naționalizarea cultului religios, hibridism liturgic, unificarea limbii române literare.

Keywords: the replacement of the Slavonic language, the nationalisation of the religious cult, liturgical hybridity, the unification of the Romanian literary language.

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, Str. E. Racoviță nr. 21*